Women and Kaddish

Background
Put Things in Perspective

עיין לשבעל מהפך הסוקן | אלול 164
אבל ישראל - "קדיש"

Originally קדיש was placed to conclude different sections of the תפילה

1) קדיש דרבנן - after learning parts of תפילה
   Eg: after פטום הקטורת, קדושת
   ר' אומר

2) Simple קדיש or חצי קדיש - to end sections in middle of דאווני'נג - Usually a קדיש after פסוקים
   Eg: after פסוקי דזמרה, קריאת התורה, before תפלה
   before אשרי של מנחה, before מוסף

3) Kaddish שלם or תתקבל - at conclusion of Prayer Service

There was not any institution of קדיש for mourners except immediately after the burial and that wasn't even necessarily said by the אבל himself. Eventually however this קדיש was appropriated by the mourners

Sometime after the Gaonic Period a קדיש was introduced after עלינו. עלינו was a late addition hence the קדיש was also and it was meant again as a קדיש after פסוקים. hence it could be said by anybody - Eventually it was appropriated by the אבלים and became known as קדיש יתום. This קדיש is not a Rabbinic Obligation like the others but in actuality it is a מנהג.

(Source 5)

Having mourners say the קדיש is based on the following מדרש. (Read from אור זרוע page 114) (Source 1)

The מנהג seems to be either because ברא כרעא דאבוה and hence his זכות works for father or because ברא מזכי אבא [illegible] (סנהדרין קד [illegible] 2)

Again - the Custom originally was only for יתומים - for the parents but was slowly spread to other mourners as well

Originally only one person said the קדיש - a whole system of priority rules arose; often lotteries - and an attempt was made to extend the number of קדישים. Hence there was a קדיש after מזמור שיר and after the הלל and after פרקי אבות and the mourners appropriated the דרבנן קדיש after [illegible] and after [illegible]

In the 1800's the custom developed for the אבלים to say the קדיש all together + avoid the bickering.

Source 6 - First Half

It should be made clear that as far as means of bearing merit for the dead קדיש is the "low man on the Totem Pole" - it was meant primarily for children and Amaratzim

The [illegible] relates ([illegible]) that the מהר"י מולין was asked why the קדיש is called קדיש יתום and how come minors can say it after all its a דבר שבקדושה and he answered:

(Source 1B)

ונקרא קדיש זה "קדיש יתום" בשביל הקטנים שאינם יכולים [illegible] לפני התיבה ויכולים לומר קדיש זה כי נתקן בשביל האבלים ולכן הקטנים יכולין לאומרו כי אינו חובה כשאר הקדישות של תפלה. ולי נראה כי [illegible]

שגם הקדיש נתקן בשביל המתים כמו מצינו מעשה דר' עקיבא מ"מ העיקר
שהבן איש טוב לו יותר להתפלל לפני התיבה משא הקדיש כי עיקר המטרה
בקדיש הוא מה שאינו מצוה ורשות. ואע"פ שאין גדול בקדיש אין לבטלו מה
שהוא נתקן אחר פסוקים ואפילו מי שיש לו אב ואם יכול לאומרו
מאחר שנתקן.

The חיד"א in שו"ת יוסף אומץ (דף קל"ב) says
"אבל תיקון זה אינו רק לעמי הארצות אבל ללמוד
תורה מועיל שמעלין מבל התפילה ועל ידי כן מכניסים המת
לגן עדן"

וע' חיי אדם סוף פרק כ"ג "והרבוקה מועיל שמתפלל ותינת
הפסקה טוב יותר כמו שהתפלל תפלת דוד על אבשלום"

List of Priorities 1) Learn Torah 2) Daven for the עמוד
3) Give צדקה 4) Say קדיש יתום

Now What about a Woman Saying Kaddish?
On What Grounds Might One object

1) קול באשה ערוה - עיין באוצה"פ ס' כ"ו סע' א' סק' כ'
אוצר ב' ו'

The consensus of the פוסקים is that קול תפלה בזמן is no problem - and from the fact that the vast majority of פוסקים don't object to a woman reading מגילה because of קו"ע hence even "Trop" is מותר and also simple נוסח. (See Source 8B)

2) She's a Woman and hence should be like [illegible] - See however what we said about a קטן saying קדיש יתום in the name of the נכרי מלון. ⊛ [illegible]
This would refer however only to the "optional" קדיש (קדיש יתום ודרבנן) not required (קדיש שלם וחצי קדיש)

עיין בתשובה סי' חלק י' עמוד קל"א שהביא ⊛
בהשפיון דוד לאסור לנשים לומר קדיש דהוי דבר שבקדושה, וגם
שאין מצטרפות למנין ובשו כך אין אומרות קדיש שלא בקהל
אומרים קדיש בבית עם מנין ובלאו הכי אין נכון להכניס
בתולות שיכנסו בין האנשים

וצל"ע עליו מכמה טעמים אפשר דל תמוה הדבר
מאוד להתיר רבים להקל משום המנין ולא לנשים
ב) דאיכא מנין אינו
כא"כ דכיון דמצטרף למנין" אין שום מנין משום כשמצטרפים
האנשים כן אומרות "אלוקיני". ויכולה האשה לענות קדושה
מגילה אע"פ שאין מצטרפת למנין (ולשיטות שאין קוראים אלא במנין
או שאין מספיקים להתחיל או קריאה שלא במנין נדחים)
ג) ומה שכתב שאין נכון
להכניס בתולות שיכנסו בין האנשים - למה אינה יכולה לומר
קדיש בעזרת נשים או בפתח בית הכנסת של עזרת נשים?

עיין בשו"ת יצחק ח"ד מהרב יצחק יעקב וייס
תשובה סימן ל' - ובהפטרה תשרי תשכ"ג וכו'
א' סימן ג' דמחלקים על הגרא' ... שהתיר לבת
לומר קדיש מאחורי המחיצה בעזרת נשים והקשו עליו מה שאין היא
מצטרפת למנין עשרה ואין בעזרת נשים מנין
ונתקשה לדברים דאיך לאמרה יכול אשה קדיש
ברכה וקדושה ואמנת י"ג מידות וכו' [illegible] והאיך
נימא שאשה אם [illegible]
[illegible]
[illegible] הרי לא יוצאת תפילה בציבור
אלא על כרחך דה שנשים אין מצטרפות הוא שלמספר "עשרה"
אנשים הכוונה שחשוב חלק מהציבור דבשמי יוצאת*. וכן מה לבת
מימר בבית הכנסת לענין ברכת הגומל (דהכוונה על החלק את טו
כ"ד ... בעזרת נשים) שלא עומד בעזרת נשים ובדק וישמעו
עשרה אנשים דהכנ'. ועיין מתשובת הרדב"ז ח"ג (מובא במג"א ...)
דיש מקרים שאינו מצטרף אלא נקרא תפילה בציבור

*וכדין מה שכתוב דשו"ע או"ח סימן נ"ה סעיף כ' וי"ו ומ"ב סק ס'

ד' ס"ין מ אוש שפוסקין דוס שם ו תשובות
מהב"ב ונה"פ ערמוב קל"א

Lets See Some of the Responsa (*) for (1)

(Source 3)

שבות יעקב שאלה ע"ג – (הובא להלכה ~~[illegible]~~ בשערי תשובה לקל"ב סק ה' ; וכן בפתחי תשובה יו"ד סימן שע"ו
- ג"מ כ"א)

"...נפטר איש אחד ולא היה לו כי אם שתי בנות קטנות והגד' שבהן היא בת ארבע שנים ובשעת חליו צוה אלי שאתן זו הנער שבתו הגדולה תאמר קדיש ולא בבהכ"נ כלל שיהא בזה אדון של הנפטר לומר קדיש על בנו בבהכ"נ עם שאר אבילים על אביו ואמו...

תשובה ... אבל בנדון שלפנינו שבקש הנפטר שתאמר בתו קדיש בביתו אצל מנין (כי בבהכ"נ בודאי אין להניח לה לומר קדיש כלל) אע"פ שיש לו בנים זכרים בזה. ונראה דגם לזוין הפוסק יש להבין להמתה רק בביתו אצל המנין שאומרת הבת קדיש אבל בשעת תפלה וקדושים אין להם נצב"

Why can she say קדיש at home + not in Shul? Not clear from תשובה but seems to be for the same reason why fathers can only daven (that is in front of עמוד, presumably) since he has no [illegible] on בנים. Similarly she has no [illegible] to be [illegible] others [illegible] from קדיש. However the statement אין להניח לה לומר קדיש כלל - still needs clarification implies even if no others are there.

The שבות יעקב is obviously working on One person per Kaddish systems

Just note that the case of the שבות יעקב is where the daughter is 4 years old. (***)

או"ח קל"ב סק ה'

[וכן פסק המגן הי"ד ↑ המשנת יחזקאל "לבת אין קדיש כלל בבהכ"נ, ואם רוצים לעשות לה מנין בבית רשאי" – אמנם בפתחי תשובה לשו"ע ביו"ד סק ז' מביא מה כ"י דוקא כלל לא - וכן תשובה השפה חמץ מרכבת עקילות את קד(*)]

(*) בית יוסף בסוף טור יו"ד הלכות אבילות ... שאל
סוף סימן ת"ג

"מ"כ אחד מגדולי הדור היה אומר קדיש עבור אמו שמתה בעירו ואחד שבעיר מלמד בעיר היה אומר קדיש עבור אם אבל לא מתה בעיר ולא היתה דירתה בעיר ואמו היתה זקנה שנה נפטרה בעיר ולא עזבה בן ולא בת וקרוביה השכירו אחד שיאמר קדיש עבור נפשה וכו'"

אמנם עיין בד"מ בשו"ע סק"ט שמביא את התשובה ורק אומר "ולא עזבה בן" וכן הגרסא בד"מ הארוך ליתא.

** וכן הביא בשו"ת כנסת יחזקאל* שאלה מ"ז בד"ה "מ"ש דנראה בנים כבנים" - "... אמנם בן הבת וכ"ש לבת אין להם קדיש כלל בהמקומות ואף שקפיד למעשה אין רשות לבן הבת אף ימי שבעה לומר קדיש בעד המת ולנקבה כלל לא ..."
* מהרב יחזקאל קצנלבויגן נדפס בזולקוא

*** עיין בהפרדס תשרי תשכ"ב חוברת א' סימן ד' מהרב שלום רובין - הלברשטאם שכתב שמשום כך אין להשיב אפילו לשמש יעקב אלא בתינוקת

Source 2

3) חוות יאיר סי' רכב

Read the T'shuva –

Having Women Say Kaddish would weaken the power of מנהג in ישראל since everyone would start their own מנהג as they see fit + מנהגים would become a big Joke Particularly since this is a matter that will be Well Publicized

Klass in Responsa of Modern Judaism Vol II page 121 interprets the ח"י as follows "... but we fear this may weaken the customs of Israel regarding women praying in a synagogue"

Note also that in the תשובה he says

"כי גם אשה מצווה על קידוש ה' ג"כ יש מנין עשרה מקרי בני ישראל..."
ולענ"ד דלדעת החוות יאיר יש מקום לבטל דין לגמרי דכיון דקדיש
יתום הוא לא מדין תפילה בצבור אלא מנהג ומשום קידוש ה' א"כ
לכו"ע דב

4) מטה אפרים דיני קדיש שער ג' ס' ח' וסק"ו

Read the text –

He Prohibits completely because of פריצות

Source 4

[דברי המטה אפרים מצוטטים בספר ילקוט דת ודין מאת הרב
דוד אפל מהוסף שנת תשמ"ה עמוד ל"ח – ונדמה לי
מקוממות כתב כך:
מג"א ובאה"ט ס' רכב ובית יצחק חו"מ סימן ש"מ ועי' פת"ש
יו"ד סי' שע"ו סק"ט ובהגה"ה שם סק"ה, חכ"א כלל ל"ד סי'
כב בשערי אפרים סי' קל"ב סק"ה. ובס' קדיש לעולם פ"ג ג"א
מובא שהבת תאמר במנין, ועי' חוות יאיר סי' רכב]

What about Modern פוסקים ? (1800's and on)

(Source 15) Amongst the ספרדים there never seems to have been a מנהג for women to say קדיש - maintained position of רמ"י ח"ב

שבה חמד מערכת אבילות אות קי"ס - "והשיבותי לפק שאין ראוי לשנות לעשות חדשה בארץ ואף אם יש מנהג זה בין האשכנזים הנה בין הספרדים לא נשמע דבר זה בשום מקום ובודאי לא נעשה כזה שב ואל תעשה עדיף". [פוסק ספרדי בדור החיד"א]

קשו"ע "מקור חיים" - מהרב חיים דוד הלוי פרק קנ"ג סע' ד':
"יש מקומות שנהגו שגם הבת תאמר קדיש על אביה בבית הכנסת ובפרט בזמן שרבות - אך בכל קהלות הספרדים לא נשמע מנהג זה מעולם ושב ואל תעשה" (*) see over

אמנם עיין מו"כ בשם ל"ב כב ח"ה סימן ל"ג

Its clear that amongst the אשכנזים there was such a מנהג in some קהילות ^ as implied by תשובות חו"י : A) No Distinction Between Majors + Minors - Prohibition shown

קשו"ע כלל כו סעי' כ (ובאין זה בח"א הלכות קדיש כלל ל"ה סעי' כ"ב (**) הבת אין לה לומר קדיש בביהכנ"ס אך יש אומרים שאם רוצים לעשות מנין בביתם שתאמר שם רשאית ויש אומרים דגם בזה אין לעשות.
[Poland]

B) Distinction between Major and Minor

דשו"ע עם פירוש פתחי עולם ומטעמי השולחן של סקי"ו - ש' שנוהגין בלא דין ורוצים שבת הקטנה לומר קדיש בביהמ"ד (עי' בתשו') לא יוכלו המסרבים האבלים למחות מלומר קדיש (דבת מחוייבת בכיבוד אב ואמירת קדיש שלה מועיל ג"כ לנשמת המת) אבל דוקא כשהיא קטנה העיר שהבת אומרת קדיש בביהמ"ד דגדולה אין לאמר בביהכ"נ לבוא לפהליש כמו מנהג ישראל (ת"א) עיין דינו ס' שע"ו סע' ד' בשם תו' הש"ס.

[European Posek]

(*) משפטי עוזיאל או"ח מהד"ת סי' ב

"ואל יעלה על הדעת שזה הוא מפני שאין הדעת מכשרת את אמותינו, שיותר מזה מצאנו שהן מכשרות את כל העם כשופטות ונביאות מקרב עם ישראל, וגדולה הזכות שנתן הקב"ה לנשים ובזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים, אלא מפני שאין לנו דינים אלה אלא מה שקבלנו מפי קדמונינו שלאורם אנו הולכים"

(**) כן עיין בשו"ת יד יצחק להרב י' גליק ח"ג סי' של"א - ומה שהשיג עליו הגר"י ענגיל דאנשי הפוסקים חכמי ומדקדקי

along Similar lines
גשר החיים ח"א (מהרב יחיאל מיכל טוקצינסקי) פרק ל' אות ב'
" ואם לא השאיר בן אלא בת אין היא קודם (*) (סוף מ"ד) יש
מקומות בחו"ל שמרשים לה לומר קדיש בהכנסת אחר עלינו או
שיר של יום או קודם התחלת שאומר; ויש מרשים לה לומר אפילו
הקדיש אחר אין כאלוקינו [i.e. Kaddish Derabanan] אלא שהחזן
אומר יחד.

ויש מקומות שאין מרשים לה כלל לומר הקדיש (כמו
בתשו' כנה"ג מובא בדגו"מ קל"ב נראה מש"ה חוו"י מובא
בפת"ש יו"ד שע"ו ג' ובשד"ח אבילות קס"ו) אלא אם יש מנין בביתם
מותר לומר שם הקדיש.

ובת ישראל לא מרשים בכל אופן לומר קדיש
[Israeli Posek]
בבית הכנסת.

C) Permit Women in Shul - depending on Custom

Rav Henkin: 6, 7, 8 | 10, 11*, 12, 13* Rav Soloveitchik (14 A+B)

The Jewish Way in Death + Mourning by Maurice Lamm page 166
Begins by saying that Consensus is that women do not say Kaddish in Shul and concludes with:

"... The emphatic "amen" pronouncement, say the rabbis is equivalent to the full recitation of Kaddish. Depending on the custom of the synagogue, she may rise with the other mourners for the Kaddish Prayer. The Daughter, Especially if there are no sons may recite the Kaddish quietly to herself.

D) Prohibit Totally (9)

ספר יסודי שמחות" (מהרב אהרן פלדמן) (page 123 note 1) -
ומציין לפת"ש יו"ד סי' שע"ו סק"ג; ושו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' ל', שו"ת שבט הלוי
ציץ אליעזר ח"ו סי' ג'; כל בו פרק ה' סי' ד' אות 33)

* See also Commentary to גשר החיים

(+) עיין בשו"ת תשובה מאהבה או"ח סי' רכ"ו אות י'
מובא בשערי הפוסקים סוף כרך ל' עמוד קל"ו
"אבל ראיתי הפמ"ג מנהג יפה מקדמונים דעושין בבהכ"נ שם
ישבו נקיים שקונים עוניים נפסלים בשחרית עד את הצבורים
ואומרים בכל ישלחנו תפילין ונוהגים מי שלא קנה אחריו
קונים כ"א קונה קונים חמש ושש שנים אומרים שם הקדיש
אבל בבהכ"נ המיוחד לתפילה לא ראיתי כזה מעולם

כל בו לאבלות (מחבר גרינוולד) פרק ה' ס' ד' אות לג
עמוד 375 שאין לחוש לדברי כל בו

A Guide to Life (Rabbi H. Rabinowitz - with sanction of former Chief Rabbi Israel Brodie) page 87-8. Advises "Responding amen to Kaddish with devotion" in which case it is regarded as if she had said קדיש and fulfilled the precept

Three מעשים לדין 13, 14

1) A Guide to Life (Ibid) - It is worth noting that several Rabbinic Authorities saw no objection to daughters saying the Kaddish Prayer. For Example, the famous Chassidic Woman - Chanah Rach (1815-1892), the Maid of Ludomir, an only daughter - recited Kaddish in memory of her father Monesh Werbermacher

2) When Rabbi + Rebbitzen Eskolsky died (~ Summer 1992) Harav Moshe Feinstein told the Daughters (all Majors - Some Married) to Say Kaddish by Themselves. The Women Stood in a Separate adjoining room near doorway. The alternated mornings (שמעתי מהרב דוד פיינשטיין שליט"א)

3) Rav J.B. Soloveitchik in שיעור mentioned that the מנהג in the Shul of the ווילנער גר"א was that the Women got up behind the מחיצה and said קדיש and thats the Way he holds [Note the גר"א was under the one קדיש-one person rule]
[שמעתי מהרב דוד פיינשטיין שליט"א שהיה בשיעור הזה]

4) Custom in Many Communities that in a case when a woman wants to say קדיש - arranged that a man say קדיש out loud and she says it at same time (usually quietly)

This in general avoids most objections since תרי קלי לא משתמעי and hence don't have to worry about פריצות arguments of מחמירים.

Also not completely obvious that she is saying קדיש hence no פקפוק and sets aside חוות יאיר's objection.

וכן פסק הרב [illegible]

Let me just reiterate that learning Torah is considered the "Best way" of being מכבד את אביו;

Public Policy (15)

88, 4A

Beginning of 13th cent

(1)

אור זרוע (ח״ב דף י״א וה״ב ס״ ו׳)

„מנהגינו בארץ כנען (ר״ל בארצות הסלאבים) וכן מנהג בני רינוס, לאחר שיאמרו הצבור אין כאלהינו (שאמרו אותו גם בחול) עומד היתום ואומר קדיש. אבל בצרפת ראיתי שאינם מקפידים על כך מי שיאמר קדיש אם נער יתום או נער שיש לו אב ואם, וכמנהגנו מסתברא משום מעשה שהיה וכו׳. מעשה בר״ע שראה אדם אחד ושחור כפחם והיה טוען על ראשו כטעונת עשרה בני אדם ורץ כמרוצת הסוס, גזר עליו ר״ע והעמידו ואמר לאותו האיש למה אתה עושה עבודה קשה כזאת? א״ל בבקשה ממך אל תעכבני שמא ירגזו עלי הממונים עלי. א״ל מה זה ומה מעשיך? א״ל אותו האיש מת הוא ובכל יום ויום שולחים אותו לחטוב עצים ושורפין אותי בהם. א״ל בני כה היה מלאכתך בעולם שבאת ממנו? א״ל גבאי המס הייתי והייתי נושא פנים לעשירים ומדכא עניים. א״ל כלום שמעת אם יש לך תקנה? א״ל שמעתי שאלמלי היה לו לזה בן שהוא עומד בקהל ואומר ברכו את ה׳ המבורך ועונין אחריו ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד או יאמר יתגדל ועונין אחריו יש״ר מבורך מתירין אותו האיש מן הפורענות. ואותו האיש לא הניח בן בעולם ועזב אשתו מעוברת ואינו יודע אם תלד זכר מי מלמדו. באותו שעה קבל עליו ר״ע לילך ולחפש אם הוליד בן כדי שילמדו תורה ויעמידו לפני הצבור. הלך ושאל עליו במקומו בלודקיא, א״ל אנשי המקום ישחקו עצמותיו של אותו הרשע, שאל על אשתו א״ל ימחה זכרה מן העולם. שאל על הבן אמרו הרי ערל הוא, מיד נטלו ר״ע ומלו והושיבו לפניו ולמדו תורה והברכות והעמידו לפני הקהל ואמר ברכו את ה׳ המבורך וענו הקהל ברוך ה׳ המבורך לעולם ועד, יתגדל, יהא שמיה רבא וכו׳, באותה שעה התירו את המת מן הפורענות, מיד בא לר״ע בחלום ואמר יהר״מ ה׳ שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת אותי מדינה של גיהנם. פתח ר״ע ואמר יהי שמך ה׳ לעולם ה׳ זכרך לדור ודור״.

(1B)

ספר הלכות תפלה ערבית האגור

d. 1493

שלד. נשאל גדול הדור מוהר״ר יעקב מולן י״.

איך המנהג בקדיש יתום אם יושבי העיר יכולין לעכב על הנכרים שבאו חוץ לעיר לזכר קדיש יתום או לא. וגם הטעם למה נקרא קדיש יתום. ותלה הקטנים אומרים זה הקדיש הואיל והוא דבר שבקדושה. והשיב הרב כי יש מנהגים שונים בקהלות אשכנז יש נוהגים שלא לומר החיצון. ויש קהלות נוהגים שיאמר הגר כמו התושב. ובמקום דנהוג נהוג אבל במקום דליכא מנהג מצד דינא יכולים התושבים לעכב על החיצונים מאחר שהם פורעים ההוצאות מהכנסת וכל שאר עולים ומסים כמו מקום בית הכנסת שייך להם בדין. ונקרא זה הקדיש קדיש יתום בשביל שהקטנים שאינם יכולים להתפלל בצבור יכולים לומר קדיש זה כי נתקן בשביל המתים ולכן הקטנים יכולין לאומרו כי איננו חובה כשאר הקדישות של תפלה.

(2)

d. 1727 – b. 1736

כתב בשו״ת חוות יאיר (סימן רכב) וזה לשונו: דבר זה נעשה באמשטרדם שאחד נעדר בלי בנים וציוה לפני פטירתו שילמדו עשרה כל יום בביתו ואחר הלימוד הבת תאמר קדיש, ולא מיחו בידה חכמי הקהילה והפרנסים, ואף כי אין ראיה לסתור הדבר כי גם אשה מצווה על קידוש השם, גם יש מנין זכרים מקרי בני ישראל, ואף כי מעשה דרבי עקיבא שממנו מקור אמירת יתומים קדיש בבן זכר היה, מכל מקום יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא, מכל מקום יש לחוש שעל ידי כך יחלשו כח המנהגים שגם כן תורה הם, ויהיה כל אחד בונה במה לעצמו, ומיחזי מילי דרבנן כחוכא ואטלולא, ויבואו לזלזל בו וכו׳, ובכמה דוכתי דחכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר מכל תורה, ולכן יש למחות. ע״ש.

(3)

שו״ת שבות יעקב ח״ב

d. 1734

שאלה צג

מהלמידי הרב המופלא מהר״ר יעקב אב״ד דק״ק גריזנך וז״ל נאמר שנגעה ביד ה׳ אחי אבל על אמי ז״ל שנפטרה כדי לזכות לנשמתה ומן יאמר האומר אחי מיקל לעצמי ומחמיר לאחריני ע״כ בא נפשי בשאלתי|כאן נפטר איש אחד ולא היה לו כי אם שתי בנות קטנות והגדולה שבהן היא בת ארבע שנים ובשעת חוליו צוה אלי שאתן לו התירה שבתו הגדולה תאמר קדיש ולא בבה״כ כלל ועתה בא אביו של הנפטר לומר קדיש על בנו בבה״כ

Question is actually about father

תשובה

לכאורה היה נראה דיש לאביו לומר קדיש אך וכו׳ כיון שהתנה דוקא במקום שיש מנהג קבוע בעיר ובלאו הכי לא יאמר קדיש על בנו במקום שאר אבלים ואין לזוז מדבריו היכא דליכא מנהג ידוע · אך שגיר הגאון עסיק בספרו ומכל מקום כדי להסיר דעת המתים הם ושלום בלא בנים וכו׳|אבל בכדון שלפנינו שבכבר הניח בת שאומרת קדיש בבית אבל מנין (כי בבה״כ בודאי אין להניח לה לומר קדיש כלל) א״כ בכל יש לו פיום דעת בזה · ונראה דגם לעכין התפלה יש לאביו להתפלל רק בבית אבל המנין שאומרת הבת קדיש אבל בשאר תפלות וקדישים אין להם זכות כ״ל · הקטן יעקב

(4A)

d. 1828

מטה דיני קדיש יתום אפרים קמ״ט 297

ח. מי שאין לו (טו) בנים רק בת וצוה לפני פטירתו שילמדו עשרה בביתו בשכרם ואחר הלימוד תאמר הבת קדיש אין לשמוע לו ויש למחות שלא לעשות כן ומכ״ש שאין

[ט] להניח שתאמר קדיש של תפלה ואפילו אם היא פנוי׳ אסורה ומכ״ש א״א חלילה להשמיע קולה לרבים באמירת קדיש בין בבהכ״נ בין במנין אלא אם תרצה לזכות את אביה תהי׳ זהירה בכל עתות התפלה בין בבהכ״נ בין במנין להטות אזנה באמירת קדישים לענות אמן בכוונה רצוי׳ ויודע מחשבות יחשוב לה כאלו אמרה וקיימה מצות אביו:

(4B)

אלף למטה

[טו] עיין בשאלות ותשובות חוות יאיר סימן רכ״ב שכתב דאף שיש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו הוא מכל מקום יש לחוש שעי״ז יחלש כח המנהג ישראל וכל א׳ בונה לעצמו על פי סברתו כו׳ וכיון שיש חשש ופרצות יש למחות ע״ש. ומדברי השבות יעקב ח״ב שהבאתי לעיל נראה דדוקא בבהכ״נ לא תאמר אבל בביתו במנין שפיר דמי ואפילו קדיש של תפלה ולפענ״ד דבזמן הזה דשכיח פריצותא אין לעשות כן שתאמר הבת קדיש אפילו במנין בביתו אפילו אחר הלימוד ואף על פי שאין בזה משום קול באשה ערוה כמבואר בא״ח סימן ע״ה ובאה״ע סימן כ״א ע״ש במ״א וכ״ש. מ״מ הרב שבימינו חכון לבעמי קלא ואמרינן זמרן בי ומיני גררי פריצותא ועיין בא״ר סימן ע״ה כתב בשם באר שבע ראוי ונכון לכל בשרה יראת ה׳ בין פנויה בין נשואה שלא תשמיע קולה כשיש אים רק בפתי׳ נעימות והולה לא ישמע כלל שאולי יבא הלים השומע לידי הרהור והרהורי עבירה קשין מעבירה כי צריכה ליזהר שלא יכשלו ב״א על ידה כדאמר ר״י למדנו יראת חטא מבתולה וגו׳ תבורכנו מדכתיב ותשר דבורה וברק בן אבינועם דע״פ הדבור שהגי עכ״ל ומתמהני שלכך לא כתיב שרתה יעל לפי שאתרו יעל בקולה מביאה לידי הרהור וזנות משא״כ דבורה שפיר אמרה לפת״ש הפוסקים דדוקא לק״ש איתמר. ואגם נראה דבלאו הכי אין ראיה מוחמר דבורה שעיקרה לא נאמר אלא נשמת השירה והתפילה הנפלאה אבל לא נזכר שארחה בקול לפני אנשים וזפכ״ם כזה פשיטא שאין לעשות כן שתרגום הדבר שנאה שכרה כהפסידה שבמקום אשר חשבה לזכות גם שמים על ידה כרנים לא מכשול לרבים וגם חימיגו לא ראינו כך וכדי לזכות לאביה תהיה זהירה לילך לבית הכנסת בעתות התפלה ולהטות אזן לאמירת הקדיש לענות אמן שגדול העונה אמן יותר מהמברך ויודע מחשבות יודע תוכן לבה שאלו היתה זכר היתה מקדשת ברבים. ותחשב לעשות ונאנס ולא עשה מעלה כאלו עשה: [י] עיין בא״ר סימן קל״ב כתב וז״ל

d 1973

(5)

ערוך השלחן — הלכות ברכות השחר סימן נה

ד׳ הקדמונים לא אמרו רק שבעה קדישים בכל היום ג׳ בשחרית אחד אחר ישתבח והשני אחר תחנון והשלישי אחר ובא לציון גואל ושנים במנחה אחד אחר אשרי והשני אחר תחנון ושנים בערבית אחד קודם שמ״ע והשני אחר שמ״ע על שם שבע ביום הללתיך [רוקח] ואח״כ הוסיפו עוד ג׳ היינו בכל תפלה לאחר עלינו וסמכו שכל איש צריך לקיים בכל יום אותיות צדי״ק והיינו צדיק אמנים ד׳ קדושות י׳ קדישים ק׳ ברכות [מג״א סי׳ נ״ה] ותקנו קדיש לאחר עלינו מפני היתומים שלא יכלו להתפלל לפני העמוד וקראו לזה קדיש יתום וביום קריאת התורה עוד קדיש לאחר קה״ת ויותר אין מקום לקדישים ועכ״ז הוסיפו עוד ואמר אחר שיר של יום מפני היתומים המרובים אבל יותר מזה חלילה להוסיף ובזה מקיימים דגל השכינה הקדושה ותלי לומר הקדיש כשרוצה החזן וזה דרך עמי הארץ ולא יאמרוהו בכונה ובהתבוננות ולהצטער על גלות השכינה הקדושה:

(7)

יחל ישראל — סימן צ

הרב ישראל מאיר לאו

והנה יצא אחד מגאוני אמריקה הגאון ר׳ יוסף אליהו הנקין זצ״ל (בקובץ הפרדס, אדר תשכג, ונדפס בכתביו חלק א מאמרים סימן ד) וחידש שמכיון שאשה מצווה על קידוש השם, אם היא תעמוד בצניעות בעזרת הנשים בעת אמירת הקדיש בבית הכנסת, היא תוכל לומר קדיש בפני הנשים, ובזה אין קפידא של צניעות.

אלא שקשה להתיר עפ״י דבריו, דהרי בסו״ע (או״ח סי׳ נה) מבואר שאין אמירת קדיש בפחות מעשרה זכרים, וא״כ אין מנין זכרים לקדיש שלה. ואין לומר שהיא מצטרפת למנין שבבית הכנסת, שהרי כתב ערוך־השלחן (סם ס״כ) שכיון שלעזרת הנשים יש מחיצה גמורה חשיב כשתי רשויות ואינן מצטרפות להשלים מנין, וא״כ אמירת הקדיש אינה כמנין.

ולהלכה נראה שאין לסמוך על היתרו של הגרי״א הנקין, וכמיוחד בימינו יש לחשוש לסברת החוות־יאיר והמשנת־בנימין שעלולים לבוא מתקנים למיניהם וילמדו מכאן להתיר לנשים לעבור לפני התיבה ועלולה לצאת תקלה מתחת ידינו, על כן אין להתיר לנשים לומר קדיש בכל אופן.

(8)

ילקוט יוסף ח״ז
סימן כ״ג, סעיף י״א, ס״ק ט״ז

[אין לבת לומר קדיש משום החלשת המנהגים, כדעת החוות יאיר] והנה מצד איסור קול באשה ערוה, אין לאסור בזה, מדאמרו בגמרא מגילה (כג.) הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אשה וכו׳. והרי אסור לקרוא בתורה בלי טעמים, ולא אסרו משום קול באשה ערוה, אלא משום כבוד הצבור, ועיין בזה באורך בילקוט יוסף מועדים (עמוד רפח).

(6)

כתבי הגרי״א הענקין — תשובות איברא — סימן ד׳

ומבואר בטוש״ע שהראשונים אמרו בתפלה רק שבעה קדישים השייכים לתפלה. שלשה בשחרית. שנים במנחה ושנים בערבית. וכשנתפשט ענין הקדיש בין האבלים הוסיפו קדיש בתרא. של עלינו או שיר של יום. ובמאתים שנה האחרונות הנהיגו לומר קדיש גם קודם התפלה, אחר הקרבנות (או אחר מזמור שיר חנוכת שבסדורים הקודמים לא נדפס ולא אמרוהו כלל). בכדי שיזדרזו לבא קודם התפלה, ועי״ם הרמב״ם אין לומר קדיש דרבנן אלא כשעשרה לומדים יחד. אז אחד מהלומדים (דוקא כי שאר בני אדם צריכים לתמוך בת״ח במתנה שנקראת ג״כ ברכה ולא לפטור עצמם בברכת פה לבד). אומר קדיש והקדיש בא בגלל הלמוד כשלומדים בהבנה, ולא כשאומרים איזו משנה או אגדה בלי הבנה אך ורק בגלל קדיש שמראה שכל התפלה אינה ח״ו לכ׳ הש״י אלא לתועלת המתים. מלפנים רק אחד היה אומר קדיש, ואם היו אבלים הרבה הי׳ מגיע לכל אחד קדיש אחד לימים, ומשום דרכי שלום הוסיפו מזמורים, ואח״כ במאה האחרונה נהגו לומר קדיש הרבה ב״א יחד. וממילא אין הגון שכ״א יאמר כמה קדישים. ואפילו ״יארצייט״ די לו בקדיש אחד, ובר״ח ובחנוכה ובאלול שמוסיפין מזמורים יש לומר קדיש אחד על כל המזמורים. וכ״ה בסדור מהרש״ז, ואם עובר לפני התיבה יניח הקדיש בתרא ושל קודם התפלה לאחרים. ותחת להרבות בקדישים ירבה בלמוד ובצדקה. באופן זה יזכה בן את הוריו ויהי להם קורת רוח. אבל אם יזנית את העיקר — תורה ומעש״ט ויתפוס רק בטפל אין כאן קורת רוח לנפטרים כלל.

ונבא לענין ההצעה של קדיש לבת. אם הבת תבוא להתפלל בעזרת נשים ותכשיר מעשיה בקדושת שבת. כשרות וטהרה וצניעות שכ״ז הם עיקרים ותחפוץ לומר גם קדיש בפני הנשים. בזמן שאומרים קדיש בביהכנ״ס של האנשים, אפשר שאין קפידא. אבל אם תבוא לביהכ״נ של אנשים אפילו בלבושי צניעות ומכ״ש בלבושי אמריקה שהם היפך הקדושה שעיקרה פרישה מהעריות ואביזריהו שהם קול ומראה ופריצות המלבושים כ״ז הוא היפך מקידוש ש״ש. ומזה יהא צער להנפטרים ולא קורת רוח כלל ואף שכ״ז אסור גם מחוץ לביהכ״נ, אבל ביהכ״נ הוא המבצר האחרון ששמירתו נותנת תקוה לקדושה בכלל. אבל בהריסת הקדושה בו, הכל אבד ח״ו. והי״ת יעזרנו לקדש ולהתקדש עם כל ישראל. (תשכ״ד)

(2).

וע״ד קדיש, אם נערה יכולה לאמר קדיש בביהכ״נ, הנה כבר דברו בזה באחרונים. ובכ״ז זוכרני שבילדותי אמרה נערה קדיש לפני האנשים, בקהלה של חסידים ויראים. וידוע כת״ר שאף קדיש של האנשים, אם אינם ראויין להיות ש״ץ יש לפקפק בו הרבה, שהרי כל האומר קדיש בצבור הוא מעין ש״ץ, וש״ץ צריך שיהא הגון, ובכ״ז מחזיקים ענין הקדיש לדבר הגון, שידוע שאלולי הקדיש היו נמנעים הרבה מללמד את בניהם תפלה, ולא היו באים לביהכ״נ. וכשבאים בגלל קדיש מתקרבים מעט ליהדות גם בשאר השנה. ומטעם זה גופא אין לדחות גם את הנערות, מכיון שזה גורם התקרבות ליהדות. ואמנם ראוי שתעמוד מאחורי המחיצה, ושם תתפלל וגם שם תאמר קדיש. ואם תדחוק ותכנס לפנים מהמחיצה בשעת קדיש מכיון שמסתמא גם אחרים אומרים קדיש, כי המנהג עכשיו שרבים אומרים קדיש לא איכפת לן. ובימי האחרונים שדברו בזה היה המנהג שאחד היה אומר קדיש, ועי״כ אין לה לנקבה לעמוד לפני התיבה לומר קדיש, כי כך היה דרך הראשונים שהאחד האומר קדיש היה אומר זה לפני התיבה, ובוודאי שאין ראוי להניח לנערה לבוא לפני התיבה בתור ש״ץ אפילו בעד קדיש לבד. אבל עכשיו שכ״א אומר במקומו ורבים הם האומרים אין לדחות זה בשתי ידים, וכבר כתבתי שנכון שתעמוד אחורי המחיצה. (תש״ז)

(8)

אמירת קדיש על ידי אשה
וצרוף למנין מעזרת נשים

מאת הרב יהודה הרצל הנקין

כתב הגמו״ז זצלה״ה ב„הפרדס״ אדר תשכ״ג ועומד לצאת שוב לאור בכתביו כרך ב׳. שלגבי אמירת קדיש על ידי יתומה אם הבת תבוא להתפלל בעזרת נשים וכו׳ ותחפוץ לאמר גם קדיש בפני נשים בזמן שאומרים קדיש בבית הכנסת של האנשים אפשר שאין קפידא עכ״ל. והקשה עליו רב אחד וכן השיג בשו״ת מנחת יצחק חלק ד׳ סימן ל׳ שאין קדיש אלא במקום עשרה גברים מה שאין כן בעזרת נשים ששם המחיצה מבדלת מעזרת הגברים ואין שם מנין. ולא דברתי עם הגמו״ז זצלה״ה בזה אבל רצוני לבאר את דבריו כיון שהיא שאלה למעשה.

נחזור לעניננו. יכולה אשה יתומה לאמר קדיש בעזרת נשים בשעה שהגברים אומרים קדיש בעזרת הגברים כהצעת הגמו״ז זצלה״ה כשאין המחיצה מגיעה לתקרה כדעת הגהות הסמ״ק ושו״ת הרשב״ש, והמשיגים על הגמו״ז זצלה״ה לאו אדעתיה שכן במקומותיהם שהם מיוצאי הונגריה כל המחיצות הינן עד התקרה. ולעצם אמירת קדיש על ידי אשה אין להקשות משו״ת שבות יעקב חלק ב׳ סימן צ״ג וכנסת יחזקאל סוף חלק יורה דעה שכתבו שאין לאשה לומר קדיש בבית הכנסת כלל, כי לא כתבו אלא לפי מנהגם שרק אבל אחד אומר קדיש בכל פעם שבוודאי אין לאשה לאמר קדיש לבדה בבית הכנסת ויענו לה הגברים.[1] ואפילו אין שם יתומים יש לאחד מן המתפללים לאמר קדיש כמו שהביא הרמ״א באורח חיים סימן קל״ב סעיף ב׳. ואין זה דומה למה שכתבו האחרונים שאשה תברך הגומל בעזרת הנשים ויענו לה הגברים כי שם מברכת באקראי מה שאין כן קדיש שהוא י״א חודש ועוד שהאשה חייבת בברכת הגומל וצריכה לברך במקום עשרה ולכן התירו לה בבית הכנסת כיון שקשה לה לאסוף מנין אבל עיקר הקדיש לא נתקן אלא לבנים. ובשו״ת חוות יאיר סימן רכ״ב וכנסת יחזקאל שם אסרו לאשה לאמר קדיש אפילו במנין גברים בביתה.

ואולם בשו״ת שבות יעקב שם התיר לה לאמר קדיש במנין בבית. ואף שאין המנהג כן נראה שהכל לפי הזמן והמקום, ועיין בספר הבתים לאחד מן הראשונים בשערי קריאת התורה שער שני אות ו׳ שכתב בשם יש מן הגדולים שבשמתפללין בבתיהם בעשרה אשה קוראה שם בתורה שלא נקרא צבור אלא כשמתפללין בבית הכנסת עכ״ל. אבל טוב יותר שתאמר קדיש בעזרת נשים כהצעת הגמו״ז זצלה״ה שאז היא בהצנע ואינו דומה למנין בבית שיש בו אסיפה ופרסום כמו שכתב בשו״ת חוות יאיר מה שאין כן בעזרת נשים. וגם שו״ת חוות יאיר וכנסת יחזקאל יודו לזה לפי מנהגנו שהרבה אומרים קדיש ביחד וזהו שכתב הגמו״ז זצלה״ה אפשר שאין קפידא וכו׳ עכ״ל.

גם השאלה כיצד אשה מברכת הגומל בעזרת נשים לדעת הסוברים כן והלא צריכה בפני עשרה, מתורצת כמחיצה שאינה מגיעה לתקרה שאז נחשבת כבמקום אחד עם הצבור.

(9)

עשה לך רב חלק ה', סימן ל"ג
הרב חיים דוד הלוי

אם יכולה בת לומר קדיש על הוריה

נשאלתי טלפונית על ידי אחד מחשובי רבני עירנו, בדבר אדם שנפטר לב"ע, ולפני מותו צוה לבתו היחידה שתאמר עליו קדיש בשעת סתימת הגולל על קברו. ושאלני כדת מה לעשות, אם מותר הדבר או לאו.

באותה שעה נזכרתי בדברי הבאר־היטב (או"ח סימן קל"ב סק"ה) שכתב בשם תשובת כנסת־יחזקאל שאין מניעה שבת תאמר קדיש על אביה בביתה אך לא בבית־הכנסת, וכן כתב שם בשערי תשובה בשם שו"ת שבות יעקב (ח"ב סימן צ"ג) שיכולה בת לומר קדיש במנין שבביתה בלבד (אבל לא בבית־הכנסת). ועפי"ז פסקתי לרב השואל, שהן מטעם מצוה לקיים דברי המת, שבקש מבתו לומר עליו קדיש אחר בלבד, והן מטעם עלוי נשמה, תאמר קדיש אחרי שישובו הביתה לעשות סעודת הבראה, במנין של בני המשפחה, אך לא כפי שבקש בשעת סתימת הגולל בבית־הקברות.

ובנדון דידן הדבר מחויב גם מסברא, שכן ענין אמירת קדיש שמועיל לנשמת המת, היא אותה זכות שעומד בנו של אדם יוצא חלציו, שהוא הביאו לעולם, ומקדש שם שמים ברבים, ודין הוא שאותו אב שבן זה יצא מחלציו ושהוא חלק מגופו וממהותו הפיסית והנפשית, שכן מנחיל הוא לו גם תכונותיו הגופניות ברמותו רצלמו, וגם את תכונותיו הנפשיות, יזכה באותו שכר של קדושה שהבן מקדש ברבים, ותגיע לנשמתו ההתעלות הראויה מכח קדושה זאת.

ולפי זה פשוט ביותר שהוא הדין והוא הטעם גם בבת, שכל האמור לגבי בן כיוצא חלציו, שייך ממש גם בבת.

אלא שבן הוא חייב במצוות, והוא המשתתף בתפלת צבור שעליה נאמר: ונקדשתי בתוך בני ישראל, ולכן פשוט שהוא המקדש שם שמים ברבים באמירת הקדיש ולא הבת. אבל כאשר לא זכה אדם להשאיר אחריו בן ויש לו בת, למה נמנע ממנו אותו נחת־רוח ועילוי נשמה שיכולה אמירת קדיש על ידה להועיל לו. וביחוד כאשר הוא עצמו צוה ובקש לפני מותו, ויש בזה גם משום מצוה לקיים דברי המת.

אך כאמור ודאי שלא בבית־הכנסת וכפי שכתבנו לעיל גם בשם הפוסקים המתירים. והטעם פשוט ביותר שלא יתכן לעסוק בדברי קדושה ובמקום קדוש בצורה ובדרך העלולים לגרום הרהור עבירה אפילו קל שבקלים, ובבית־הכנסת מצויים כל מיני בני אדם כמובן מאליו.

ומטעם זה לא התרתי בנדון דידן לבת לומר קדיש בבית הקברות, כי גם שם מצויים אנשים רבים ואין זה מדרך הצניעות. וגם בבית לא התרתי אלא במנין של חוג בני המשפחה בלבד, ולא בשעה שבאים רבים להתפלל בצבור כנהוג בבתי־אבלים, שאז חוזר החשש כמו בבית־הכנסת, ואין מצוה באה בעבירה.

(10)

שו"ת במראה הבזק
הרב שאול ישראלי

שאלה י"ג 1

אישה הרוצה לומר קדיש בשקט, בעזרת הנשים של בית הכנסת על בעלה שנפטר, כשאין בנים לומר עליו קדיש. הרשאית ?

תשובה י"ג 1

ישנם כמה טעמים לחיוב האבל בקדיש:

א. ע"י אמירתו, מתקדש שמו הגדול בעולמות, ועי"כ מתכפרים עוונות הנפטר[1], ומציל אותו מן הפורענות[2], ואף מעלה את הנפטר מדרגה לדרגה בגן עדן[3].

ב. יש בקדיש צידוק הדין, שמקבל דין מלכות שמים, שכל משפטיו אמת וצדק[4].

ולכאורה, טעמים אלו שייכים אף באישה. ולכן, היה מקום להתיר לאישה לאמר קדיש[5]. אך, הסכמת האחרונים, שאין להתיר לאישה לאמר קדיש בבית הכנסת[6]. יש שהתירו לאישה לאמר קדיש בביתה[7], אך רבו הפוסקים שחלקו על דעה זו, ואסרו משום היחלשות המנהגים[8].

בנדון דידן, אם האישה תאמר קדיש בקול רגיל בעזרת נשים, יש מקום להתיר. ואין בזה משום החלשות המנהגים. עם זאת, כדאי לציין שישנה אפשרות יותר פשוטה, והיא, שהאישה תשכור אדם שיאמר קדיש[9].

1. גשר החיים ח"א, פרק ל', ה"א.
2. מסכת כלה רבתי, פרק ב'.
3. מהרח"ו בשער הזכרונות (דף ט"ו), בשם האר"י.
4. גשר החיים, ח"א, פרק ל', ה"א.
5. חוות יאיר סימן רכ"ב, בתחילת דבריו. אך במסקנתו, אסר משום היחלשות המנהגים.
6. שו"ע או"ח, סימן קל"ב. באר היטב, סק"ה. ובפת"ש סק"ה, וביו"ד סימן שע"ו, בפת"ש סק"ג וסק"ו.
7. כהתרו של השבו"י בח"ב סימן צ"ב בבית. כך נראה, שבעזרת נשים אין בזה משום היחלשות המנהגים, אף לחוות יאיר.
8. עיין פני ברוך, סימן ל"ד, סעיף כ', ובילקוט יוסף, סימן כ"ג, ס"א, שהסיבה לאיסור היא חשש החלשות המנהגים.
9. ב"י יו"ד, סו"ס ת"ג, ועיין פני ברוך פרק ל"ד, סעיף כ"ו ובהגהות שם.

(11)

עוד ישראל יוסף בני חי
הרב אהרון סולוביציק
סימן לב

ועיין בתשובות חוות יאיר בתשובה רמ"ב שכתב שאם אין למת בן רק בת והבת נשואה אז הבעל צריך לומר קדיש. ואם הבת אינה נשואה או מצד עיקר הדין הבת יכולה לומר קדיש אלא שלא תעשה כן שעל ידי זה יתחלשו מנהגי ישראל וכיון דאיכא פרסום יש למחות. ונראה עכשיו שכמה אנשים ונשים מישראל לוחמים בעד שווי הנשים לעומת האנשים ביחס עם עליות בשביל הנשים א"כ אם הרבנים החרדים ימנעו אשה מלומר קדיש במקום שישנה אפשרות שע"י זה תתרבה ההשפעה של הרבנים השמרנים והריפורמים אז אסור למנוע בת מלומר קדיש.

Public Policy

(12)

שו"ת אגרות משה
הרב משה פיינשטיין
או"ח, חלק ה, סימן לב

שאלת אם צריך מחיצה לחצוץ רק בפני אשה אחת או שתים. שהנה באג"מ ח"א או"ח סימן ל"ט בסופו, הבאתי ראיה מקידושין נ"ב ע"ב תוד"ה וכי אשה בעזרה מנין, שאין חיוב מחיצה להפסיק לפני כמה נשים בלבד. וצריך לבאר עד כמה נשים אין צריך מחיצה. כגון בבית אבל, או בבית מדרש שמתפללים שם בימי חול ובמנחה בשבת, שאין שם מחיצה, האם מותר להניח שכמה נשים יכנסו וישבו בסוף החדר. והנה בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש, וההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים. ומכל מקום נראה שבבית מדרש שבכל שבת תרצה אפילו אשה אחת לבוא למנחה בקביעות, שאין להקל להתפלל בלא מחיצה, ורק באקראי אפשר להתיר. ואפשר להתיר, באקראי, רק עד ב' נשים ולא יותר. והנה יש ראיה, כעין שהזכרת, שלדינא אפשר להניח לאשה אחת להכנס לבית המדרש, מן הדין בשולחן ערוך או"ח סי' רפ"ב סעיף ג' דאשה עולה למנין שבעה קרואים.

(13)

● ובמכתב למערכת עיתון מסוים כתב שלום זבולוני מקיבוץ אושה כי הנא כותב בנושא של אמירת קדיש על ידי בת יחידה שהתיר הרב הספרדי הראשי כבאר שבע לפני כמה שנים, במכתבו כותב כי הוא זוכר בילדותו בביאליסטוק בתחילת שנות השלושים הלך לעולמו ראש משפחה שהשאיר רק בת יחידה והיא אמרה קדיש כל השנה בתפילות מנחה וערבית בבית הכנסת וזאת לפי היתר הרבנים המקומיים, לפי זכרונו, הרב דוד פאיאנס ז"ל וחתנו הרב שמואל מוהליבר ז"ל.

4) **Women Jewish Law and Modernity by Dr. Joel Wolowelsky, pp. 88-90**

If the reason for requiring a special minyan for the daughter is that she has no right to displace a man who has a right to say Kaddish in the synagogue, it would follow that in our synagogues (where the mourners saying Kaddish displace no one else), a woman could say Kaddish. In fact, this seems to have been the position held by Lithuanian *posekim* of the past generation.

In the early 1970s, when the issue came up in a chapter of Yavneh, the national association of religious Jewish college students, I asked one of the organization's leaders who was then learning with the Rav, Rabbi Joseph B. Soloveitchik, to put the question to him. Rabbi Ezra Bick (now at Yeshivat Har Etzion) wrote back:

> I spoke to the Rav about the question you asked concerning a girl saying Kaddish. He told me that he remembered being in Vilna at the "Gaon's Kloiz"—which wasn't one of your modern Orthodox shuls—and a woman came into the back (there was no *ezrat nashim* [women's section]) and said Kaddish after *ma'ariv*. I asked him whether it would make a difference if someone was saying Kaddish along with her or not, and he replied that he could see no objections in either case—it's perfectly all right.[153] Coincidently, checking around, I came across a number of people who remember such incidents from Europe, including my father (in my grandfather's minyan—he was the rav in the town). [Rabbi Chaim Yechiel Bick was the rav in Medzhibush in the Ukraine.]

Rabbi Pinchos Zelig Prag, gabbai of the Mir Minyan in Brooklyn, New York,[154] told me that one of the congregants, Rabbi Moshe Maaruch, who was born and raised in Vilna and who studied at the Mirrer Yeshiva, recalled that when his cousin died, leaving an adult daughter and no sons, Rabbi Hayyim Ozer Grodzinski allowed her to say Kaddish daily in the synagogue; another recalled that the Hafetz Hayyim had made a similar ruling.

Prof. Yaffa Eliach relates similar occurrences in her study of Eisheshok.[155] Tsipora Hutner Kravitz, wife of Rabbi Yosef Kravitz, recalled to Dr. Eliach that in 1935, when she was fourteen years old, her brothers were out of town when her father, Rabbi Naftali Menahem Hutner, the dayyan of the town, died. She said Kaddish at the graveside and continued to say Kaddish in both the new bet midrash and the shtibl until a brother returned. She recalled that at the same time Gitel Gordon, then eighteen years old, said Kaddish in the shtibl. Another former inhabitant of the town recalled that when the girls said Kaddish, they wore berets and stood in the men's section in the first row to the right of the amud.[156]

Rabbi Moshe Feinstein notes that "throughout the generations it was customary that at times a poor woman would enter the bet midrash to ask for charity, or a woman mourner would enter to say Kaddish."[157] Rabbi Yosef Eliyahu Henkin allowed women to say Kaddish in shul, provided they remained in the women's section.[158] He noted that in past times, when only one person said Kaddish, that person would stand at the front of the shul, something inappropriate for a woman. However, now, he continues, when all the mourners say Kaddish together from their respective places, a woman may say Kaddish.

Rabbi Soloveitchik also insisted that a woman saying Kaddish had to remain in the women's section. When, in the early 1970s, I asked Rabbi Gerald J. Blidstein (then a faculty advisor to Yavneh and now at Ben-Gurion University) about the issue, he wrote to me:

(6)

> The Kaddish matter is as follows. I was asked about the question last year, and looking into it, could find no reason beyond "general policy" for forbidding it. I spoke to Aharon Lichtenstein [then Rosh Kollel at Yeshiva University and now Rosh-Yeshivat Har Etzion], who had the same reaction and said he would ask the Rav [Rabbi Joseph B. Soloveitchik, his father-in-law], which he did when I was on the other end of the phone. [Rabbi Lichtenstein] put the question to him, and then was directed to ask me whether the girl was stationed in the *ezrat nashim*. I, of course, answered in the affirmative, and the Rav then said that of course she could say Kaddish.

While European rabbis apparently did not always demand this, I suspect that the American *posekim* insisted on women staying in the *ezrat nashim* because they were concerned about the mixed seating that was gaining hold in many American synagogues. R. Henkin's opinion allowing a woman to say Kaddish in shul seems to be a lenient one boldly breaking new ground. Actually, it is a *conservative* opinion, for in opposition to some existing customs, it requires that the woman not enter the men's section to say Kaddish.

There is, to be sure, little reason to think that a woman who wants to say Kaddish is engaging in some sort of protest rather than simply attempting to use an acceptable halakhic form to deal with a real personal crisis. When a woman says Kaddish in shul (whether or not accompanied by others), it is analogous to her reciting *birkhat ha-gomel* aloud from the women's section. She offers her public praises of God and elicits a response from the congregation.

(15)

Journal of Halacha and Contemporary Society
XXXII, Fall 1996, Letters to the Editor, pp. 97-102
(In Response to Article by Rabbi Reuven Fink
"The Recital of Kaddish by Women", XXXI, Spring 1996)

Piskei Uziel, on the other hand, prohibits women from saying kaddish on intrinsic grounds, explaining that kaddish is for men only. This is not the Ashkenazic view: even *Chavot Yair* accepted a daughter's saying kaddish at a *minyan* in her home in theory and prohibited it only for secondary reasons, while *Shevut Yaakov* permitted it in such a case altogether.

We are left where we started; at issue is essentially a question of policy and not of *issur veheter*. In this context my grandfather's words bear repeating:

> It is known that were it not for kaddish, many would refrain from teaching prayer to their sons and would not come to synagogue. When they come because of kaddish, they also come a bit closer to Judaism the rest of the year, and for this reason itself one should not rebuff the *naarot* either, since it fosters closeness to Judaism.

On questions of policy, others may legitimately disagree. We should support any rabbi who declares "While such a practice may be technically according to halacha, in my opinion it would have dangerous consequences in my community and so I will not permit it" – although I would urge careful consideration of my grandfather's approach even in the white heat of current controversy; also see *Bnei Banim* I no. 37 sec. 12. What must be avoided is the confusion of halacha with polemics.

Sincerely,

Rabbi Yehuda Henkin
Jerusalem